

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Waarom gezag uitoefenen en ondergaan beide zo moeilijk zijn geworden

Tonkens, E.

Publication date

2013

Document Version

Final published version

Published in

Onbevoegd gezag: hoe burgers zelf de gezagscrisis aanpakken

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

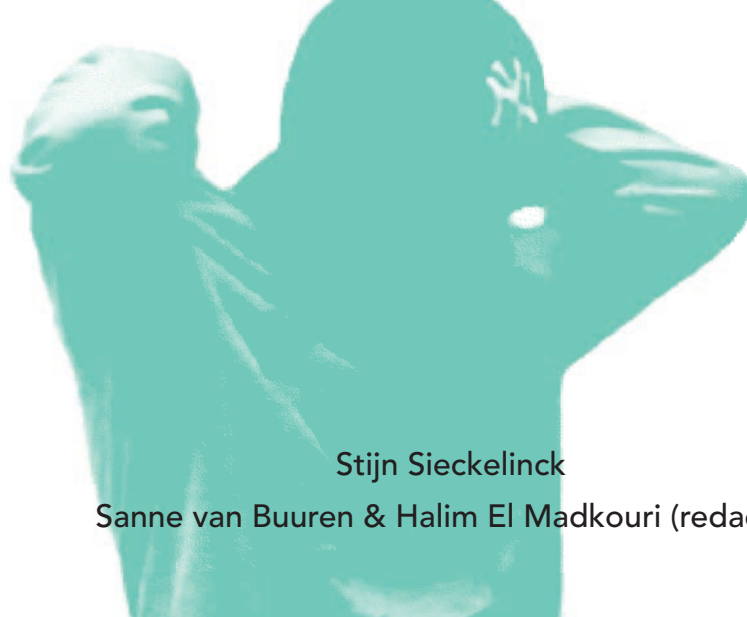
Tonkens, E. (2013). Waarom gezag uitoefenen en ondergaan beide zo moeilijk zijn geworden. In S. Sieckelinck, S. van Buuren, & H. El Madkouri (Eds.), *Onbevoegd gezag: hoe burgers zelf de gezagscrisis aanpakken* (pp. 53-63). Boom Lemma.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

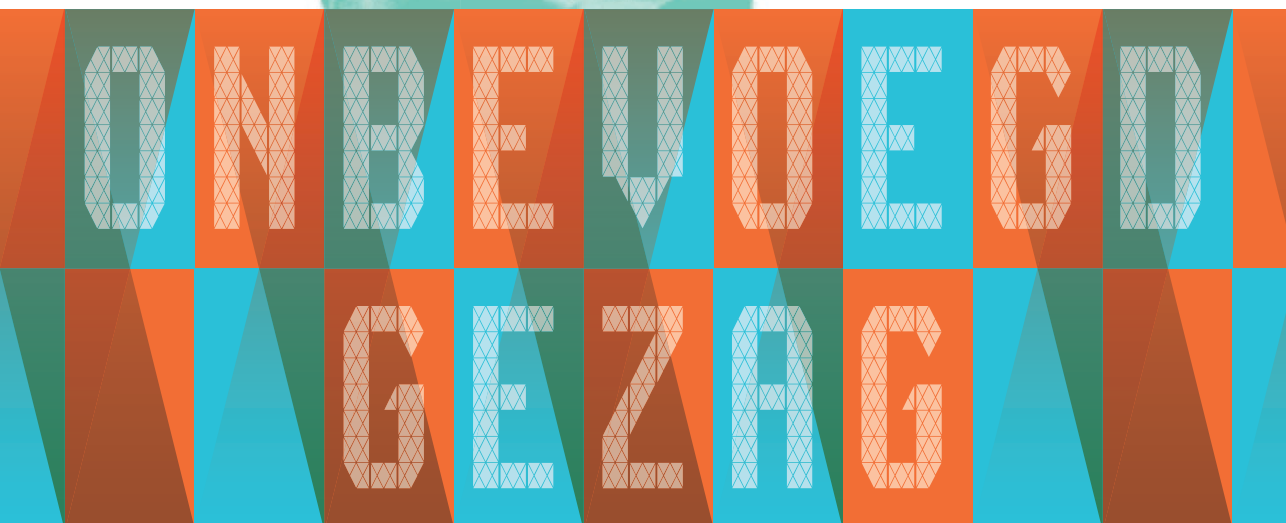
Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Stijn Sieckelinck

Sanne van Buuren & Halim El Madkouri (redactie)

Hoe burgers zelf de gezagscrisis aanpakken

Waarom gezag uitoefenen en ondergaan beide zo moeilijk zijn geworden

Reflectie door Evelien Tonkens

Nadat dominee Henk Bouma helemaal in elkaar was geslagen door een groep jongens, ging hij niet naar de politie, maar met ze op vakantie. Naar de politie gaan is levensgevaarlijk: 'Dan was ik daarna misschien dood geweest.' In plaats daarvan probeerde hij een goede relatie met ze op te bouwen. Het is een heel bewonderenswaardig voorbeeld van het christelijke adagium dat je je vijand, als hij je slaat niet moet terugslaan, maar hem de andere wang moet toekeren. De wang waarop je nog niet geslagen was. De wang die zegt dat het christendom vrede is. Agressie moet je niet met agressie beantwoorden, maar met vreedzaamheid. Geen agressie, maar de-escalatie.

'Mijn de-escalerende acties zijn een groot succes', betoogt Henk. Door dergelijke acties ontwikkelde hij met zijn agressors 'een echt sterke relatie die de veiligheid van die buurt enorm vergrootte'. De *bottom line* is dat ze je kennen en je ook kunnen vertrouwen. Daar zorg je voor door oprecht geïnteresseerd te zijn in mensen. De jongens zijn positief over Henk, omdat hij belangstelling toont en de politie niet belt: 'We vinden hem aardig want hij praat gewoon met ons. Hij is als een buurman voor ons. Hij zegt gedag en vraagt hoe het gaat. Hij helpt ons ook wel eens met dingen. (...) Hij vraagt heb je werk, heb je school enzo.' Een andere reden waarom hij aardig is: 'Hij belt nooit de politie.'

Expliciet naar zijn gezag gevraagd, geeft Henk aan dat hij wel gezag heeft over de jongere kinderen. Hij vertelt over het organiseren van uitjes vanuit de wijk voor de jeugd. Is er dan sprake van een gezagsrelatie, wil de interviewer weten?

Henk: Gedurende de activiteit natuurlijk heel sterk, want dan moeten de kinderen gewoon naar je luisteren, anders kunnen ze niet mee.

Interviewer: Hoe oud zijn die kinderen?

Henk: 8 tot 14 ofzo (...)

Interviewer: Moet ik het zo zien dat je die gezagsrelatie langzaam uitbreidt via familieleden?

Henk: Ja dat denk ik wel dat het zo werkt ja. Ik doe dat natuurlijk niet, dat gebeurt gewoon.

Verwierf Henk hiermee alsnog gezag? Hij had het niet, anders was hij niet in elkaar geslagen. Maar verwierf hij gezag door de jongens de andere wang toe te keren? Gezag bouw je op via vertrouwen en belangstelling, is zijn overtuiging.

‘Als je iemand kent, en je komt hem dan vervolgens tegen in een winkelcentrum en daar staat hij een beetje vervelend te doen. Dan kun je gewoon even zeggen: “Hé, wat sta je nou vervelend te doen?”’

Maar dat gezag is uiterst wankel. Want hij vertelt ook in het interview (niet in de beschrijving van ‘Missioneren’ opgenomen):

‘Vaak nodigen wij hier wel een groep jongens uit, maar dat werkt niet ontzettend goed, (...), omdat ze vrij onaangepast sociaal gedrag vertonen. Dus het is heel moeilijk om vanuit je huis iets te organiseren. (...) Dan doen we weleens koekjes bakken. Daarna is altijd wel je wc-bril kapot of is er poep op de muur.’

Hoeveel gezag heb je over je gasten, als ze ‘altijd’ wel een wc-bril kapot maken of poep op de muur smeren? De agressor de andere wang toekeren is mooi, maar een goede basis voor gezag is het zo te zien toch niet.

Ook uit andere ervaringen met het aanspreken van jongens spreekt weinig gezag, ook mede dankzij een ander sympathiek christelijk principe: ‘de een achte de ander uitnemender dan zichzelf’. Een poging een wildplassende jongen aan te spreken mislukt; en Henk geeft zichzelf daarvan de schuld, hij had hem ook niet op die manier mogen aanspreken:

‘Ik heb weleens per ongeluk aan een hangjongere gevraagd of hij dakloos was. En daar heb ik later wel mijn excuses voor aangeboden. En ik hoop dat hij die excuses heeft aanvaard, maar ja ik dacht gewoon even van “ah dit gaat gewoon een stukje te ver”. Want hij was aan het plassen met allemaal kleine kindjes er omheen. Dus toen vroeg ik hem uit een soort (...) wanhoop (...) of hij dakloos was, maar dat had ik natuurlijk nooit mogen doen. Maar ja, toen heb ik er dus ook wel mijn excuses voor aangeboden. Maar wij hebben dus een beginnende, ongemakkelijke relatie zeg maar. En die is eigenlijk al voor een jaar beginnende, omdat ik gewoon niet zo goed weet hoe ik die relatie tot een dieper niveau moet brengen. Als we nou gewoon een weekje met elkaar op vakantie zouden gaan, dan zou het waarschijnlijk al een stuk beter zijn. Maar die mogelijkheid heb ik gewoon nog niet gehad.’

Heeft Henk informeel gezag? Mogelijk, soms, maar vaak ook niet, is al met al het beeld dat rijst. De politie heeft volgens Henk en de andere geïnterviewden ook geen gezag. Henk vindt de politie 'ontzettend oncommunicatief'. Stagiaire Hayam betoogt dat de jongeren 'geen enkel respect voor de politie' hebben, de politie is 'absoluut niet in staat om de jongeren effectief terecht te wijzen'.

'Ze rammen de politie gewoon neer. Ze moeten niks hebben van de politie [...] En veel "polities" vragen er zelf om hoor. Niet alleen de Hollanders, maar ook de alloctonen. Ze willen altijd laten zien dat ze de man zijn, maar die jongens doen dat ook. Dan gaat de een laten zien dat ie de man is en de ander doet dat ook. Dan komt 't dus nooit goed. Ik denk dan over de politie: maak je niet hoger dan je bent.'

Kortom: gezag is hier met een vergrootglas te zoeken. De politie heeft macht, maar geen gezag. Henk heeft sympathie, maar geen macht en heel weinig gezag. Als dit belangrijke (formele en informele) gezagsdragers zouden moeten zijn, dan is hier duidelijk sprake van een gezagscrisis. Hoe kunnen we deze gezagscrisis begrijpen?

Wat is gezag?

Wat is gezag? Gezag kun je omschrijven als een machtsrelatie met vrijwillige instemming. Het is een machtsverhouding, maar wel eentje die op instemming berust van degene over wie macht wordt uitgeoefend. Die instemming is ergens op gebaseerd. Niet op dwang (want dan is het geen instemming), maar op beloften en redenen waarom de gezagsdrager die belofte kan inlossen. Zonder vrijwillige instemming is gezag dictatoriaal, autoritair of tiranniek. Die instemming wordt gegeven op basis van (meer of minder expliciete) redenen; instemming is voorwaardelijk en intrekbaar. Gezag veronderstelt dus een zekere mate van gelijkheid en democratie.

Preciezer gezegd is gezag dus: *een machtsrelatie met vrijwillige instemming op basis van beloften en een reden waarom je die belofte kunt vervullen*. Een gezagsrelatie heeft ook altijd een theatraal element. Het gezag gaat gepaard met mystificatie en uiterlijk vertoon: met theater, met mysterie, taboes en heiligheden. De politie bijvoorbeeld belooft veiligheid, de overheid belooft gelijkheid, Henk belooft solidariteit of broederschap. Allen hebben ook een reden waarom men de belofte gaat waarmaken, bijvoorbeeld traditie, expertise, ervaring of karakter.

Er is sprake van een gezagscrisis, wanneer de bronnen van gezag niet meer legitiem zijn. Wanneer ze hun overtuigingskracht verloren hebben. Het gezag van de politie heeft, althans volgens degenen die hier aan het woord waren, zijn legitimiteit verloren. Volgens Hayam 'vraagt' de politie erom: het is de schuld van de politie dat deze geen gezag heeft. Interessant genoeg zegt ze daarover twee dingen. Enerzijds verwijt ze de politie dat deze zich verheft boven de jongens: 'Ik denk dan over de politie: maak je niet hoger dan je bent.' Maar anderzijds verwijt ze de politie zich precies op een lijn te stellen als de jongens en zich hetzelfde te gedragen: 'Ze willen altijd laten zien dat ze de man zijn, maar die jongens doen dat ook. Dan gaat de een laten zien dat ie de man is en de ander doet dat ook. Dan komt 't dus nooit goed.' Helaas weten we niet wat de politie volgens Hayam zou moeten doen om gezag te herwinnen.

Hayam is lang niet de enige die tegenstrijdige eisen aan gezag stelt; volgens diverse theoretici maken we ons daar allemaal vaak schuldig aan. We verlangen naar gezag, maar we haten het ook. We verlangen naar gezag, maar spugen er ook op.

Gezagsstijlen combineren

Om onze tegenstrijdige en ambivalente verhouding tot gezag goed te begrijpen, is het handig verschillende soorten gezag te onderscheiden. In navolging van de socioloog Max Weber kunnen we allereerst *traditioneel* gezag onderscheiden. Dit is gezag gebaseerd op traditie en afkomst. Hierbij past het beeld van vaderlijke strengheid en zorgzaamheid. De traditionele gezagsdrager combineert zorg en controle. Hij belooft veiligheid, geborgenheid, bescherming, en orde. Traditioneel gezag is persoonlijk: de gezagsdrager is een tastbare aanwijsbare persoon, met discretionaire bevoegdheden: hij kan altijd van de regels afwijken, want hij maakt ze zelf. Traditioneel gezag is ook persoonsgebonden; de gezagsdrager mag mensen verschillend behandelen, mits hij daar een geloofwaardig verhaal over heeft. De socioloog Richard Sennett (1980) betoogde in zijn interessante maar weinig opgemerkte boek over gezag, dat we diep ambivalent staan tegenover traditioneel gezag. We verlangen de veiligheid, maar haten de afhankelijkheid. Daarom wringen we ons in allerlei rare bochten, zoals ons de hele tijd afzetten, maar daar niet mee op durven houden ('negatieve identificatie'). We durven niet op traditioneel gezag te vertrouwen, maar we durven het ook niet los te laten.

Onder invloed van de democratisering van de afgelopen decennia moet gezag zich verantwoorden en 'transparent' zijn; dat geldt ook voor traditioneel gezag. Traditioneel gezag wordt echter niet legitiemer van veel verantwoording en transparantie, want dat haalt het mysterie weg. De belofte van bescherming, wat er ook gebeurt, wordt daarmee ongeloofwaardig. Als we steeds meer zien hoe rechters of dokters ook fouten maken, wordt het onmogelijk om nog blind vertrouwen in ze te hebben. Dan moeten burgers zich wel kritisch tot dit gezag gaan verhouden en dat doen ze dan ook, volgens de drie *bonds of rejection* die Sennett identificeert: *disobedient dependence* (mopperen en ongehoorzaam zijn, maar het ook niet durven loslaten), *idealized substitution* (fantaseren over een perfecte politieagent bijvoorbeeld en menen dat je wel zou gehoorzamen als het gezag perfect was) en *fantasy of disappearance* (fantaseren dat het gezag gewoon verdwenen is).

Een tweede vorm van gezag zou je *expertocratisch* kunnen noemen. Expertocratisch gezag is gebaseerd op expertise: op opleiding, training, deskundigheid; op testbare, onderzoekbare kennis. Weber onderscheidde deze vorm van gezag niet, maar kennis speelde in zijn tijd ook nog niet zo'n grote rol in de samenleving. Expertocratisch gezag belooft ontwikkeling, kennis en inzicht. Het is onpersoonlijk: niet van de persoon afhankelijk, maar ingebed in een systeem van opleiding, training en bewezen ervaring. Expertocratische autoriteit moet zichzelf per definitie bewijzen: het bestaat alleen bij de gratie van testen en getest worden, maar het is ook afhankelijk en onzeker vanwege datzelfde testen en getest worden (Stellwag, 1974).

Een derde vorm van gezag kennen we wel weer van Weber: dat is *bureaucratisch* gezag. Gezag gebaseerd op wetten, regels en procedures, met op de achtergrond de Staat die dit regelt en desnoods met geweld kan afdwingen. Bureaucratisch gezag belooft gelijkheid, transparantie en rechtvaardigheid. Het is onpersoonlijk, ingebed in een bureaucratisch-legalistisch systeem. Weber betoogde reeds dat we hier diep ambivalent over zijn. We verlangen het en we haten het. Tot zover de oudere vormen van gezag. De eerste vorm, het traditionele gezag, vinden we nog maar weinig in pure vorm. Aan achtergrond of positie op zich kun je weinig gezag ontlenuen. Maar expertocratisch en bureaucratisch gezag vinden we volop.

Maar er zijn ook twee nieuwere, meer communicatieve vormen van gezag. Allereerst onderscheid ik *populistisch gezag*, een moderne variant van het charismatisch gezag van Weber. Weber dacht bij charismatisch gezag vooral aan religieuze leiders die bovennatuurlijke gaven claimden te hebben en in direct contact met God of geesten verklaarden te staan. Populistisch gezag is de egalitaire, seculiere versie van Webers charismatische gezag. Charismatisch gezag bij Weber is *God-willed* en *supernatural*; populistisch gezag is 'people-willed' in plaats van *God-willed* en supernormaal in plaats van 'supernatural'. Populistisch gezag is gebaseerd op persoonlijke identificatie van gezagsdragers met degenen over wie gezag wordt uitgeoefend; ze zijn één tegen gevestigd gezag. Het is de opstand tegen traditioneel, expertocratisch en bureaucratisch gezag en speelt dus een hoofdrol in het aanwakkeren van opstandigheid jegens traditioneel en bureaucratisch gezag. Populistisch gezag berust op de identificatie met opstandige kinderen tegen de vader. Het belooft opstand: kinderen nemen de macht over van de vader en van het systeem. Het belooft ook ongedeelde gemeenschap, herkenning en gelijkheid. We zijn allen één in onze opstand tegen het traditionele gezag. Populistisch gezag is persoonlijk, niet boven maar naast de burgers. Het is gezag omdat er geen afstand is; maar tegelijkertijd is de afstand extra groot, want de charismatische leider moet een grote leider zijn. Iemand die wel zegt dat hij een van ons is, maar dat zo goed kan zeggen dat we hem toch heel bijzonder vinden. We zijn hier ook diep ambivalent over: populistisch gezag belooft geen almacht, maar opstand; maar die opstand is ook eng en onveilig. Daar komen de drie *bonds of rejection* van Sennett dan weer in terug, als manier om met deze ambivalentie om te gaan.

Een andere nieuwe vorm van gezag noem ik *dialogisch gezag*. Het is gebaseerd op persoonlijk begrip, betrokkenheid en goede communicatie. Het is in lijn met de feminisering van veel beroepen en praktijken: overall wordt meer communicatie, inlevingsvermogen, dialoog en afstemming vereist. Moesten verhuizers of loodgieters ooit misschien alleen kunnen verhuizen of lood gieten, tegenwoordig moeten zij ook goed kunnen communiceren: beleefd zijn tegen de klant, vragen of ze er langs mogen, begrip tonen voor de rommel, enzovoort. In onderzoek naar de politie (Rood, 2012) blijkt dat de politie hier juist heel goed in is. In Kanaleneiland lijkt dat ten aanzien van puberjongens juist niet het geval te zijn, maar zeker weten doen we dat niet, want we hebben er in dit hoofdstuk weinig informatie uit de eerste hand over.

Hoe kun je gezag goed ondergaan?

Wij burgers zijn ook niet makkelijk. We verlangen bijvoorbeeld van de politiek dat die tegelijkertijd persoonlijk (dialogisch) en onpersoonlijk (bureaucratisch) is. Om het gezag van de politie te kunnen accepteren willen we niet gediscrimineerd worden, maar worden behandeld zoals iedereen, maar aan de andere kant willen we ook als uniek persoon gezien en behandeld worden. Dus er moet zowel totale gelijkheid zijn als een bijzondere behandeling. Politieagenten, docenten, hulpverleners, ambtenaren, sociaal werkers en religieuze leiders worden voortdurend tegen zichzelf uitgespeeld: als ze beantwoorden aan de roep om persoonlijk te zijn en te doen, dreigt het verwijt van ongelijkheid; maar als men dan de roep om gelijkheid beantwoordt, krijgt men kritiek op de onpersoonlijke, kille behandeling. Dit leidt tot (soms met agressie gepaard gaande) confrontaties. De diepe ambivalentie jegens gezag zien we terug bij Hayam: de politie moet gezagsvol anders doen dan de jongens, ze moet uit een ander vaatje tappen en zich boven het kinderachtige gedoe verheffen, maar ze moet ook niet denken dat ze boven de jongens verheven is.

We kennen de details van de confrontatie tussen politie en jongens/buurtbewoners in Kanaleneiland niet, maar het zou goed kunnen dat dit hier ook speelt. Dat jongens of andere buurtbewoners van de politie aan de ene kant verlangen dat anderen hard worden gestraft, dat smoesjes niet worden geduld (voor bureaucratisch gezag), maar ook verlangen dat ze zelf met begrip worden behandeld: de agent moet wel begrijpen dat ik een goede reden heb om de algemene regels toch even niet toe te passen (tegen bureaucratisch gezag).

Een andere oplossing voor de crisis van bureaucratisch gezag is: meer transparantie, dan zien de mensen wel de goede werken van de gezagsdragers en daarmee winnen zij aan gezag. Maar die transparantie roept meer wantrouwen op, want de goede werken zijn niet goed meetbaar en/of het bureaucratisch gezag blijkt feilbaar. De fouten worden breed uitgemeten in de media, net als bij het traditionele gezag: mensen blijken alweer niet voldoende persoonlijk en/of voldoende eerlijk behandeld.

Zo worden gezagsverhoudingen gemakkelijk explosief: we stellen er permanent tegenstrijdige eisen aan. Die gezagstypen kunnen elkaar corrigeren en kunnen elkaar oproepen. Dat is op zich niet problematisch, daarmee kunnen zij elkaar

in balans houden. Maar onze tegenstrijdige eisen en ambivalentie ten aanzien van gezag maakt het echt moeilijk; die plaatsen gezagsdragers in een *double bind*: veroordeeld als ze gezag uitoefenen, maar ook veroordeeld als ze dat niet doen.

Gezagscrisis in Kanaleneiland

Waar leidt dit allemaal toe? Tot een verklaring voor het feit dat zowel de politie als Henk in Kanaleneiland zo enorm met het gezag worstelt. Gezag uitoefenen is behoorlijk moeilijk geworden. We verlangen enerzijds naar expertocratisch en bureaucratisch gezag, minstens jegens anderen. De politie moet anderen harder aanpakken en docenten moeten andere ouders en andere kinderen tot de orde roepen. Maar die oude gezagsvormen volstaan niet meer; je kunt ze alleen uitoefenen als je gezag ook nieuw, communicatief is. In onze democratische, egalitaire samenleving moet gezag altijd ook communicatief zijn: populistisch of dialogisch. Autoriteiten moeten begrip, identificatie en empathie tonen om legitiem gezag te kunnen uitoefenen. Uitoefening van gezag is vandaag de dag dus om drie redenen problematisch geworden.

Ten eerste ervaren burgers oude (expertocratische en bureaucratische) gezagsstijlen alleen als legitiem wanneer ze worden gecombineerd met nieuwere, communicatieve stijlen van (dialogisch en populistisch) gezag. Oudere en nieuwere gezagsstijlen combineren is noodzakelijk, maar deze staan op gespannen voet met elkaar. Bureaucratisch gezag vereist distantie en onpartijdigheid. Maar dialogisch gezag vereist nabijheid en discretionaire bevoegdheid. Expertocratisch gezag vereist distantie. Maar populistisch gezag vereist betrokkenheid.

Als gevolg daarvan zijn mensen in gezagsposities ten tweede genooddaakt te jongleren met tegenstrijdige eisen:

- begrip tonen en grenzen stellen;
- communiceren en sturen;
- nabijheid en afstand;
- empathie en bevel.

Ten derde zijn burgers zelf ook in verwarring en stellen zij tegenstrijdige, ambivalente eisen. Effectief gezag uitoefenen in een egalitaire samenleving is het vermogen om tegenstrijdige gezagsstijlen soepel te combineren; om onopvallend

veelvuldig tussen beide heen en weer te bewegen. Het lijkt erop dat Henk en de politie die kunst geen van beide beheersen, maar ze zouden wel iets van elkaar kunnen leren. Henk opereert zeer communicatief, maar hij lijkt dit niet te combineren met expertocratisch of bureaucratisch gezag. Hij doet steeds de ene helft van het hiervoor gegeven rijtje: wel begrip tonen, maar weinig tot geen grenzen stellen. Wel communiceren, maar niet sturen. Veel nabijheid, zelden afstand. Heel veel empathie, maar geen bevel. De politie gedraagt zich spiegelbeeldig: geen begrip tonen, maar wel grenzen stellen. Niet communiceren, nabijheid of empathie tonen, maar er is vooral afstand, sturing en bevel. Beide zouden vermoedelijk effectiever zijn als ze deze stijlen meer zouden combineren.

Maar effectief gezag is niet alleen een zaak van gezagsdragers. Het vereist ook wat van degenen die het gezag ondergaan. Effectief gezag ondergaan vereist dat je je eigen ambivalenties en tegenstrijdige eisen jegens het gezag erkent, dat je je realiseert dat je zowel communicatie, begrip en empathie als structuur, duidelijkheid en het consequent hanteren van regels verlangt. Op dat punt hebben niet alleen Hayam en de jongens van Henk, maar wij allen nog wel wat te leren.

Bronnen

- **Rood, J.** (2012). *Het gezag van de politieagent in drie vragen*. In Jansen, T., Brink, G. van den & Kneyber, R. (2012). *Gezagsdragers – de publieke zaak op zoek naar haar verdedigers*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- **Sennett, R.** (1980). *Authority*. New York: Knopf.
- **Stellwag, H.W.F.** (1974). *'Gezag' en 'autoriteit'*. Groningen: Tjeenk Willink.
- **Weber, M.** (2012). *Wetenschap als beroep & Politiek als beroep*. Nijmegen: Van Tilt.

Colofon

© 2013 FORUM | Boom Lemma uitgevers

Tekst S. Sieckelinck (auteur), S. van Buuren & H. El Madkouri (red).

Ontwerp Volta_ontwerpers, Utrecht

Fotografie Jeroen Alberts (portretten), Hollandse Hoogte, Martijn Beekman (foto pagina 108)

Druk Drukkerij Wilco, Amersfoort

FORUM is een onafhankelijk kennisinstituut op het terrein van multiculturele vraagstukken vanuit het perspectief van de democratische rechtsstaat, sociale cohesie en gedeeld burgerschap. FORUM vergaart kennis op het brede terrein van integratie, stelt deze beschikbaar en zet de kennis om in praktisch toepasbare methoden en producten.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5931-942-4

NUR 741

www.forum.nl

www.boomlemma.nl